

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПЛЕМЕНТАРНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ

THEORETICAL ASPECTS OF ENSURING COMPLEMENTARY DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY ENTERPRISES

УДК 338.48

DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.72-22>

Овчиннікова В.О.

д.е.н., професор,
професор кафедри маркетингу,
комерційної діяльності
та економічної теорії
Український державний університет
залізничного транспорту

Торопова Д.Д.

аспірант кафедри маркетингу,
комерційної діяльності
та економічної теорії
Український державний університет
залізничного транспорту

Ovchinnikova Victoria

Ukrainian State University
of Railway Transport

Toropova Daria

Ukrainian State University
of Railway Transport

У статті досліджено особливості виникнення та еволюції змісту поняття комплементарності, розкрито особливості його трактування в різних сферах науки та галузях господарювання. Розглянуто наукові підходи до визначення змісту поняття комплементарності в економіці та виділення її основних видів. Вивчено сутність категорій комплементарних видів діяльності та комплементарних активів. Наведено основні підходи до розгляду вченими змісту категорій комплементарного розвитку підприємств. Доведено доцільність комплементарного розвитку підприємств туристичної індустрії і формування теоретико-методологічного базису його забезпечення. Розкрито зміст наукової категорії комплементарний розвиток підприємств туристичної індустрії як процесу якісних трансформаційних змін у системі забезпечення діяльності підприємств туристичної індустрії та взаємодії суб'єктів даної сфери в процесі створення ними конкурентоспроможного туристичного продукту з урахуванням вимог збалансованості інтересів стейкхолдерів і визначено ключові умови його забезпечення.

Ключові слова: підприємства туристичної індустрії, комплементарність, комплементарний розвиток, зміст поняття, умови забезпечення.

В статье исследованы особенности возникновения и эволюции содержания поня-

тия комплементарности, раскрыты особенности его трактовки в различных сферах науки и отраслях хозяйствования. Рассмотрены научные подходы к определению содержания понятия комплементарности в экономике и выделению ее основных видов. Изучена сущность категорий комплементарных видов деятельности и комплементарных активов. Приведены основные подходы к рассмотрению научными содержания категории комплементарного развития предприятий. Доказана целесообразность комплементарного развития предприятий туристической индустрии и формирования теоретико-методологического базиса его обеспечения. Раскрыто содержание научной категории комплементарного развития предприятий туристической индустрии как процесса качественных трансформационных изменений в системе обеспечения деятельности предприятий туристической индустрии и взаимодействия субъектов данной сферы в процессе создания ими конкурентоспособного туристического продукта с учетом требований сбалансированности интересов стейкхолдеров и определены ключевые условия его обеспечения.

Ключевые слова: предприятия туристической индустрии, комплементарность, комплементарное развитие, содержание понятия, условия обеспечения.

It is established that the spread of the coronavirus pandemic, the strengthening of epidemiological measures and social isolation of countries, the complication of border crossing caused a significant destabilization of the business environment of tourism industry enterprises and the aggravation of the crisis in the industry. It is proved that in such difficult conditions, it is possible to ensure the integrated sustainable development of tourism industry enterprises only by creating favorable conditions for restoring lost ties between the subjects of this sphere, forming and promoting a high-quality and competitive product in the market, and ensuring the availability of tourist services. Taking into account the above, it is established that today the definition of key conditions, effective mechanisms and tools for ensuring sustainable complementary development of enterprises in the tourism industry of Ukraine is becoming relevant. The article examines the peculiarities of the emergence and evolution of the content of the concept of complementarity, reveals the features of its interpretation in various fields of Science and economic sectors. Scientific approaches to determining the content of the concept of complementarity in economics and identifying its main types are considered. The essence of the categories of complementary activities and complementary assets is studied. The main approaches to the consideration by scientists of the content of the category of complementary development of enterprises are presented. The expediency of complementary development of tourism industry enterprises and the formation of a theoretical and methodological basis for its provision is proved. The content of the scientific category complementary development of tourism industry enterprises as a process of qualitative transformational changes in the system of ensuring the activities of tourism industry enterprises and interaction of subjects of this sphere in the process of creating a competitive tourism product by them, taking into account the requirements of balancing the interests of stakeholders, is revealed and the key conditions for its provision are determined.

Key words: tourism industry enterprises, complementarity, complementary development, content of the concept, conditions of provision.

Постановка проблеми. На сучасному етапі сталий розвиток суб'єктів господарювання стримується низкою внутрішніх та зовнішніх бар'єрів. Зокрема, поширення пандемії коронавірусу, посилення епідеміологічних заходів і соціальної ізоляції країн, ускладнення перетину кордону зумовили значну дестабілізацію середовища господарювання підприємств туристичної індустрії і загострення кризи в галузі. За попередніми даними Всесвітньої туристичної організації ООН, унаслідок пандемії COVID-19 світовий туризм у 2021 р. може недоотримати доходи в розмірі 2 трлн дол.

(1,77 трлн євро). Незважаючи на те що у липні-вересні 2021 р. зареєстровано зростання кількості в'їздів туристів до країн призначення на 58% порівняно з аналогічним періодом 2020 р., ці значення на 64% нижчі за рівень 2019 р. Своєю чергою, прибутковість галузі залишається на рівні, значно нижчому за аналогічні показники 2019 р. (за серпень-вересень 2021 р. – на 63%) [1].

У таких складних умовах забезпечити комплексний сталий розвиток підприємств туристичної індустрії можливо лише за рахунок створення сприятливих умов для відновлення втрачених

зв'язків між суб'єктами даної сфери, формування та просування якісного та конкурентоспроможного продукту на ринку, забезпечення доступності туристичних послуг.

З огляду на сказане вище, актуального значення набуває визначення ключових умов, дієвих механізмів та інструментарію забезпечення сталого комплементарного розвитку підприємств туристичної індустрії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематиці розвитку підприємств, у тому числі і туристичної індустрії, присвячено значну кількість публікацій сучасних учених, серед яких: С. Панченко, В. Дикань, А. Балабаниць, О. Бородіна, В. Гончаров, В. Колтун, М. Корінь, В. Липов, В. Овчиннікова, І. Ненно, Д. Пілевич, О. Полякова, І. Токмакова, А. Толстова, Ю. Уткіна, О. Шраменко та ін. [2–12]. Віддаючи належне значному теоретичному та практичному внеску даних досліджень, слід указати на те, що недостатньо дослідженим залишається питання формування якісного теоретико-методологічного базису сталого розвитку підприємств туристичної індустрії, який урахуватиме комплементарний характер туристичного продукту і загалом тісну взаємопов'язаність розвитку суб'єктів даної сфери господарювання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змісту понять «комплементарність» та «комплементарний розвиток» і формування теоретичних аспектів забезпечення комплементарного зростання підприємств туристичної індустрії України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У загальному вигляді термін «комплементарність» означає взаємодоповнення [13]. Із латинської *complementum* перекладається як доповнення, довершення. Своєю чергою, споріднені з даним терміном поняття мають такий сутнісний зміст: *compleo* – наповнювати, виконати, завершити; *complector* – охоплювати, обіймати, охоплювати, ловити, розуміти, утримуватися; *complexio* – сукупність, система, зв'язок. Отже, узагальнюючи, можна сказати, що йдеться про завершення певного процесу, одержання цілісного результату, цілого. Цілісність насамперед характеризується тим, що не ціле визначається частинами, а навпаки, частини залежать від цілого [9].

Поняття комплементарності останнім часом починає активно використовуватися у різних галузях знань: у філософії, фізиці, хімії, генетиці, біології, психології, соціології, праві, економіці і менеджменті. Зокрема, у біохімії комплементарність – взаємна відповідність у хімічній будові двох макромолекул, яка забезпечує їх взаємодію. У математиці комплементарними називаються кути, що утворюють у сумі прямиий «правильний», ідеальний кут. Свого часу вчені називали комплементарними такі кольори, які в результаті взаємодії утворювали

білий – «ідеальний» колір. Комплементарність у молекулярній біології – взаємна відповідність, що забезпечує зв'язок доповнюючих одна одну структур. У сучасній географічній науці дане поняття використовується під час формування методологічних підходів до обґрунтування новітніх напрямів досліджень синкретичних єдностей, якими є, наприклад, геоекосистеми. У сучасній політології про поняття комплементарності йдеться, зокрема, у роботі К. Завершинського, який обґрунтовує необхідність методологічної комплементарності у дослідженні динаміки політичних інститутів [7]. В економіці часто цей термін пов'язують із поняттям взаємодоповнюваності товарів, яка виникає у разі, коли володіння одним товаром спричиняє сталу потребу в іншому товарі [13]. На думку В. Колтуна, доцільним є застосування когнітивного потенціалу поняття комплементарності для дослідження складних відкритих динамічних систем і відповідних процесів, що відносяться до сфери публічного управління. Зокрема, автор розглядає комплементарність як іманентну властивість феномену місцевого самоврядування і визначає її як атрибутивну властивість органів даного рівня до взаємодоповнення та взаємовпливів. Своєю чергою, В. Липов, розглядаючи вплив ринкових інститутів на формування інститутів державного устрою, використовує поняття інституціональної комплементарності, яка відображає якість інтегративної цілісності соціально-економічних систем [7].

Поряд із цим принцип комплементарності знайшов відображення й у сфері маркетингу. Науковці доводять, що процес планування стратегічних змін у системі маркетингової взаємодії підприємств у сучасних умовах стає одним із ключових чинників досягнення конкурентних переваг, яких можна досягти за рахунок формування налагоджених маркетингових відносин зі споживачами та бізнес-партнерами на основі гармонізації всіх груп інтересів та досягнення синергетичного ефекту від партнерства на основі комплементарності стратегій. Зокрема, для вирішення цього завдання вченими сформовано матрицю комплементарності стратегічних змін, використання якої дасть змогу підприємствам забезпечити рівновагу у системі маркетингової взаємодії у процесі стратегічного управління останньою. Матриця комплементарності дає чітке уявлення про те, як глибоко стратегічна зміна проникає у кожен сферу і яка ступінь толерантності стратегічної зміни щодо інших сфер, яка сила перетворень відбувається у кожній сфері та який ступінь радикальності стратегічних змін [3].

Аналізуючи визначення комплементарності в різних сферах наукових знань, В. Геєць зазначає, що комплементарність як поняття, яке, по суті, використовується у молекулярній біології, має підстави використовуватися і в суспільному та економічному житті. Оскільки єдність в еконо-

міці, яка формується за рахунок проявів комплементарності і взаємодії двох або більше економічних суб'єктів, повинна супроводжуватися паралельними крос-культурними змінами, котрі, своєю чергою, є результатом економічного розвитку та підвищення матеріального становища людей, у підсумку знаходять відчуття захищеності та здатності до самовираження. У таких умовах властивість комплементарності у взаємодії окремих верств населення вимагає прагнення до взаємодії та взаємодоповнюваності замість гострої боротьби або свідомої конкуренції в боротьбі за виживання. Як результат, прагнення до єдності через взаємодоповнення і взаємодію стає органічно властивим як суспільному життю, так і економічній взаємодії [4].

Підтримують таку думку й інші вчені. Так, на думку низки вчених, концепція комплементарності виходить із того, що множина організацій або послуг, або теорій, ґрунтуючись на різних системах відносин, взаємно доповнює одна одну і може бути використана для побудови системи більш високого рівня [8]. Досліджуючи систему та її ключові елементи, вчені виділяють два ключових підходи до розгляду явища комплементарності: лінійний підхід, за яким елементи в системі мають однаковий вплив один на одного, і під час їх функціонування виникає комплементарність; ієрархічний підхід, за яким один з елементів системи виконує провідну роль, а інші його доповнюють, що призводить до зростання ефективності їх функціонування та досліджуваної системи загалом. Дотримуючись останнього підходу, вченими сформовано визначення комплементарної інвестиційної політики держави як комплексу різнобічних заходів, що здійснюються державою з метою створення сприятливих умов для здійснення інвестиційної діяльності на її території, ураховує основні відмінності між окремими суб'єктами інвестування та формується з урахуванням ієрархічного підходу до комплементарності, тобто взаємодоповненні внутрішніх та зовнішніх інвестицій, за яким основними джерелами інвестицій для держави виступають внутрішні інвестиції, а додатковими – іноземні [11].

Розглядають учені і комплементарні види діяльності та активи. Зокрема, останніми є такі активи, які доповнюють один одного так, що збільшення одного активу збільшує ефект від інвестування в інший. Для досягнення комплементарного ефекту такі активи необхідно розвивати разом [4]. Комплементарні активи як базис формування бізнес-моделей підприємств розглянуто у науковій праці І. Ненно. Автором дане поняття трактується як такі активи, які взаємно діють та доповнюють один одного, чим забезпечують досягнення синергетичного ефекту для доступу до споживача в умовах найвищої прибутковості, оскільки надають можливість створення додаткової цінності для споживача.

У результаті взаємодії відбувається розвиток партнерств у рамках технологічного ланцюга створення продукту/надання послуг. При цьому вчені виділяють загальні та специфічні комплементарні активи. Загальні комплементарні активи визначають як активи товарного типу, з якими можуть бути здійснені операції на товарному ринку. Спеціалізовані комплементарні активи – це унікальні активи, які є критичними для можливості продажу продукту чи надання послуги. Загальні комплементарні активи не повинні бути пристосовані тільки для конкретного продукту/послуги, бо вони частіше за все використовуються на ринку на конкурентних засадах (наприклад, інфраструктура, обладнання, комп'ютерні системи та системи автоматизації, соціальні мережі, ERP-мережі тощо). Спеціалізовані комплементарні активи характеризуються однобічною залежністю від основного продукту (послуги) продажу (наприклад, репутація, бренд, сформовані кластери, мережі дистрибуції, досвід та кваліфікація спеціалістів, інформаційні бази тощо). Спільним спеціалізованим комплементарним активам притаманна двобічна залежність. Зокрема, репутація підприємства – це спеціалізований комплементарний актив. Додаткові можливості зовнішнього дизайну автомобіля – спільний спеціалізований комплементарний актив, залежний від потужностей ремонту автомобіля [10].

Розглядаючи різновиди комплементарності, вчені акцентують увагу на таких її основних видах. В. Липов надає визначення інституціональної комплементарності. В. Колтун визначає сутність інституціональної та функціональної комплементарності, розглядаючи першу з погляду організаційної іманентної єдності декількох відносно стабільних систем, яка не відображає їх рух у часі. Своєю чергою, для функціональної комплементарності характерним є те, що вона характеризує процес, може формуватися і використовуватися ситуативно як механізм «відповіді» на той чи інший «виклик», що постає перед елементом системи [7].

Своєю чергою, у науковій праці [2] зосереджено увагу на таких трьох видах комплементарності, як комплементарність, яка посилюється (reinforcing) – це активи, які задіяні для одного напряму роботи в технологічному ланцюгу, такі активи не можуть бути взаємно замінними; флангова комплементарність (flanking) – це досягнення запланованих цілей підприємством, яке залежить від умов, що є підтримуваними між різними активами (наприклад, наявність інтелектуальної власності, технологій); компенсаційна чи збалансована комплементарність (compensation) – характеризує ситуацію, коли використання одного активу блокує наслідки, викликані іншим активом (наприклад, соціальний захист співробітників).

Знайшло відображення у наукових працях і поняття комплементарного розвитку підприємств,

що є об'єктом даного дослідження. Зокрема, колектив учених [5] комплементарний розвиток розглядає як узгоджений та взаємодоповнюючий розвиток окремих елементів економічної системи, ефективна взаємодія яких забезпечує формування синергетичного ефекту та сприяє подальшому розвитку економічної системи у цілому. О. Бородіна надає визначення комплементарного розвитку агросфери, що, як зазначає автор, характеризує такі зв'язок і взаємодію між аграрним та сільським розвитком, за яких на основі взаємодоповнюваності зростають ефективність аграрної галузі та якість життя сільських спільнот, забезпечується розширене відтворення виробничих і соціальних ресурсів села із застосуванням інноваційних управлінських рішень стратегічного спрямування. При цьому основною ознакою комплементарного розвитку агросфери визначено виробництво безпечного і високоякісного продовольства у достатній кількості та екологічно безпечним способом, яке супроводжується формуванням привабливого для проживання сільського середовища [4].

На сучасному етапі прискорених турбулентних змін на ринку особливої уваги потребує вивчення змісту і ключових властивостей комплементарності в аспекті забезпечення сталого інноваційного зростання бізнес-суб'єктів. В управлінні інноваціями комплементарність проявляється у гармонізації інноваційних процесів, що протікають у внутрішньому та зовнішньому середовищі функціонування підприємств, і взаємодії учасників інноваційної діяльності. Комплементарність може виявлятися за рахунок взаємодії внутрішніх підрозділів підприємства та зовнішніх інститутів. При цьому найвищий ефект буде досягнутий за рахунок збільшення кількості взаємодій і підвищення їхньої якості з кожним наступним етапом функціонування системи.

Якщо приймати до уваги, що з кожним еволюційним етапом відбувається зміна панівної моделі організації інноваційних процесів, то вплив останньої на механізми та інструментарій функціонування попередніх створює певний комплементарний ефект, оскільки в результаті появи та впровадження нової інноваційної моделі повніше реалізуються можливості попередніх моделей організації інноваційної діяльності. Нова модель не просто доповнює та розширює функції управління інноваціями за рахунок використання нових драйверів зростання, а поряд із цим виступає певним стимулом та механізмом розвитку можливостей попередніх моделей для вдосконалення інноваційних процесів на підприємстві і більш ефективного використання чинників інноваційного зростання. За логікою еволюції моделей інноваційного процесу та на основі комплементарного підходу можна припустити, що під час переходу від однієї моделі до іншої інноваційна активність

бізнесу має зростати. Це може свідчити про те, що досвід реалізації попередніх моделей інноваційного процесу прийнято успішно.

Сформувані нові можливості для реалізації міжсуб'єктної взаємодії у сфері туризму за збереження балансу інтересів зацікавлених сторін можливо на основі забезпечення комплементарного розвитку підприємств туристичної індустрії. Останній являє собою процес якісних трансформаційних змін у системі забезпечення діяльності підприємств туристичної індустрії та взаємодії суб'єктів даної сфери в процесі створення ними конкурентоспроможного туристичного продукту з урахуванням вимог збалансованості інтересів стейкхолдерів. Такого роду зміни можливо забезпечити на основі використання інноваційних механізмів та інструментів взаємодії підприємств туристичної індустрії, застосування яких у діяльності суб'єктів даної сфери сприятиме розширенню можливостей для реагування на різноманітні виклики внутрішнього і зовнішнього середовища, мінімізації ризику, підтримці економічної, екологічної та соціальної рівноваги.

Для забезпечення сталого зростання підприємств туристичної індустрії доцільним є застосування комплексу комплементарних активів, що включає рекреаційний потенціал, інфраструктуру, цифрові активи, організаційний капітал, результати інтелектуальної діяльності та ін. Основою моделі комплементарного розвитку підприємств туристичної індустрії має стати: безперервне вдосконалення процесів та підвищення ефективності діяльності підприємств; алгоритм вибору альтернатив виходячи з поставлених цілей та ступеня їхнього впливу на бізнес-процеси підприємств; комплементарна консолідація ресурсів підприємств, що залучаються до створення якісного туристичного продукту; інвестиційне забезпечення інноваційних процесів за рахунок мобілізації власних засобів та диференціації інвестиційних рішень у процесі інноваційного розвитку підприємств туристичної індустрії; своєчасний аналіз та оцінка результатів діяльності; оцінка збалансованості розвитку підприємств; діагностика ефективності реалізації проєктів.

З урахуванням світових трендів розвитку туристичної сфери на сучасному етапі необхідно забезпечити розвиток екологічного туризму, що реалізує комплексний взаємозв'язок таких сфер, як туризм, культура та екологія. Забезпечити організацію екологічного туризму можливо за рахунок створення умов для комплементарної взаємодії інвестиційної, туристичної та соціальної діяльності з урахуванням ландшафтної, природоохоронної специфіки та антропогенного навантаження на територію.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, досліджено особливості виникнення поняття комплементарності і його трактування в

різних сферах науки та галузях господарювання. Розглянуто наукові підходи до визначення змісту поняття комплементарності в економіці і виділення її видів. Вивчено сутність категорій комплементарних видів діяльності та активів. Наведено основні підходи до розгляду безпосередньо комплементарного розвитку підприємств. Доведено доцільність комплементарного розвитку підприємств туристичної індустрії і формування теоретико-методологічного базису його забезпечення. Розкрито зміст наукової категорії «комплементарний розвиток підприємств туристичної індустрії» і визначено ключові умови його забезпечення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. ООН: В результаті пандемії мирової туризм может потерять 2 трлн долларов. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/ru/oon-v-rezultate-pandemii-mirovoj-turizm-mozhet-poterjat-2-trln-dollarov/a-59964558> (дата обращения: 25.12.2021).
2. Abuzyarova M.I. The complementarity of companies' assets as an effective tool for managing innovation projects. *London Journals in Economics, Marketing, Finance, Business and Innovation*. 2015. Vol. 2. P. 7–17.
3. Балабаниць А.В., Сай Д.В. Технологія планування стратегічних змін у системі управління маркетингом взаємодії підприємств. *Економіка і управління*. 2014. № 1. С. 30–35.
4. Бородіна О.С. Комплементарний розвиток аграрної сфери України : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 ; ДУ «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України». Київ, 2018. 211 с.
5. Гончаров В.М., Мартинов А.А. Формування адаптивної системи комплементарного розвитку АПК та суміжних галузей економіки України. *Вісник економічної науки України*. 2014. № 1. С. 24–27.
6. Основи бізнесу : навчальний посібник / В.Л. Дикань, І.В. Токмакова, В.О. Овчиннікова, М.В. Корінь та ін. Харків : УкрДУЗТ, 2018. 291 с.
7. Koltun V. Complexiti as the immუნental properties of local-self-governance phenomenon. *Relevant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of eastern Europe and prospects of Ukraine* : monografia. Latvia : Riga, 2018. P. 160–182.
8. Колтун В.С. Комплементарність як парадигма місцевого самоврядування: методологічний аспект. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 4. С. 104–108.
9. Липов В.В. Институциональная комплементарность социально-экономических систем : монография. Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2011. 484 с.
10. Ненно І.М. Комплементарні активи як базис формування бізнес-моделей підприємств. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 12–1. С. 175–180.
11. Пілевич Д.С. Сутність комплементарної інвестиційної політики держави. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2013. № 4(70). С. 127–132.
12. Підприємництво : підручник. Ч. 2. Реалізація підприємницької діяльності у сучасних ринкових

умовах / С.В. Панченко, В.Л. Дикань, О.В. Шраменко, О.М. Полякова та ін. Харків : УкрДУЗТ, 2018. 228 с.

13. Комплементарність. *slovnyk.ua*. URL: <https://slovnyk.ua/> (дата звернення: 05.01.2022).

REFERENCES:

1. *dw.com: web-site* (2021), "UN: Global tourism could lose \$2 trillion as a result of the pandemic", available at: <https://www.dw.com/ru/oon-v-rezultate-pandemii-mirovoj-turizm-mozhet-poterjat-2-trln-dollarov/a-59964558> (accessed: 25.12.2021).
2. Abuzyarova, M.I. (2015) "The complementarity of companies' assets as an effective tool for managing innovation projects", *London Journals in Economics, Marketing, Finance, Business and Innovation*, vol. 2, pp. 7–17.
3. Balabanyts, A.V. and Sai, D.V. (2014), "Technology for planning strategic changes in the enterprise Interaction Marketing Management System", *Economics and Management*, vol. 1, pp. 30–35.
4. Borodina, O.S. (2018) *Komplementarnyi rozvytok ahrarnoi sfery Ukrainy* [Complementary development of the agricultural sector of Ukraine], (PhD Thesis), Kyiv.
5. Honcharov, V.M. and Martynov, A.A. (2014), "Formation of an adaptive system of complementary development of the agro-industrial complex and related sectors of the Ukrainian economy", *Bulletin of Economic Science of Ukraine*, vol. 1, pp. 24–27.
6. Dykan, V.L., Tokmakova, I.V., Ovchynnikova, V.O., Korin, M.V. and Tolstova, A.V. (2018) *Osnovy biznesu* [Business basics], USURT, Kharkiv.
7. Koltun, V. (2018), "Complexiti as the immუნental properties of local-self-governance phenomenon", *Aktualni pytannia rozvytku ta modernizatsii suchasnoi nauky: dosvid krain Skhidnoi* [Yevropy ta perspektyvy Ukrainy Relevant issues of development and modernization of the modern science: the experience of countries of eastern Europe and prospects of Ukraine], Riga, Latvia, pp. 160–182.
8. Koltun, V.S. (2015), "Complementarity as a paradigm of local self-government: a methodological aspect", *Investment: Practice and Experience*, vol. 4, pp. 104–108.
9. Lipov, V.V. (2011) *Institutsional'naya komplementarnost' sotsial'no-ekonomicheskikh sistem* [Institutional complementarity of socio-economic systems], KhNU named after V.N. Karazin, Kharkiv.
10. Nienno, I.M. (2016), "Complementary assets as a basis for forming business models of enterprises", *Black Sea Economic Studios*, vol. 12–1, pp. 175–180.
11. Pilevych, D.S. (2013), "The essence of the state's complementary investment policy", *Bulletin of Chernihiv State Technological University*, vol. 4 (70), pp. 127–132.
12. Panchenko, S.V., Dykan, V.L., Shramenko, O.V., Poliakova, O.M. and Utkina, Yu.M. (2018) *Pidpriemnytstvo*. Ch. 2. *Realizatsiia pidpriemnytskoi diialnosti u suchasnykh rynkovykh umovakh* [Entrepreneurship. Part 2. Implementation of entrepreneurial activity in modern market conditions], USURT, Kharkiv.
13. *slovnyk.ua: web-site* (2022), "Complementarity", available at: <https://slovnyk.ua/> (accessed: 05.01.2022).